

Vakıflar Dergisi

Yıl: Haziran 2020 • Sayı: 53

VAKIFLAR DERGİSİ

Yıl: Haziran 2020 - Sayı:53 - Hakemli Dergidir. Haziran ve Aralık olmak üzere yılda iki kez yayınlanır.

TÜBİTAK ULAKBİM
Sosyal Bilimler Veri Tabanı (SBVT) tarafından taranmaktadır.

Sertifika No: 16651

ISSN: 1011-7474

e-ISSN: 2564-6796

Sahibi

Vakıflar Genel Müdürlüğü Adına
Burhan ERSOY

Yayın Koordinatörü

Rifat TÜRKER

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Mevlüt ÇAM

Yayın Yönetmeni

Mehmet KURTOĞLU

Editörler

Hüseyin ÇINAR, Fatih MÜDERRİSOĞLU

İngilizce Editörü

Miyase KOYUNCU KAYA

Tashih

Hasan DEMİRTAŞ

Dergi Sekreteryası

Hasan DEMİRTAŞ

Yayın Kurulu

Prof.Dr. Mehmet BULUT	İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof.Dr. Yılmaz KURT	Ankara Üniversitesi (Emekli)
Prof.Dr. Mehmet ÖZ	Hacettepe Üniversitesi
Prof.Dr. Ali YILMAZ	Uşak Üniversitesi
Doç.Dr. Miyase KOYUNCU KAYA	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fatih MÜDERRİSOĞLU	Hacettepe Üniversitesi
Dr. Murat YILMAZ	Ahmet Yesevi Üniversitesi

Yayın Danışma Kurulu

Prof. Dr. Mahmut AK	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Enver ÇAKAR	Fırat Üniversitesi
Prof.Dr. Abide DOĞAN	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Géza DAVID	Macar Bilimler Akademisi
Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ	Harran Üniversitesi
Prof. Dr. Özer ERGENÇ	Bilkent Üniversitesi
Prof.Dr. Suraiya FAROQHI	İbn Haldun Üniversitesi
Prof.Dr. Zekeriya KURŞUN	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
Prof. Dr. Mahmut KAYA	İstanbul Üniversitesi (Emekli)
Prof.Dr. Yunus KOÇ	Hacettepe Üniversitesi
Prof.Dr. İlber ORTAYLI	MEF Üniversitesi
Prof. Dr. Hüsrev SUBAŞI	Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
Prof.Dr. Eugenia KERMELİ ÜNAL	Hacettepe Üniversitesi
Prof.Dr. Aysel TÜKEL YAVUZ	Orta Doğu Teknik Üniversitesi (Emekli)
Prof.Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ	Hacettepe Üniversitesi (Emekli)
Prof. Dr. Musa YILDIZ	Ahmet Yesevi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Vefa ÇOBANOĞLU	İstanbul Üniversitesi
Dr. Rhoads MURPHEY	Birmingham Üniversitesi (Emekli)
Evanjeila BALTA	Ulusal Yunan Araştırma Vakfı / Yunanistan
Mehmet Çetin	Araştırmacı

Yayın ve Danışma Kurullarındaki isimler unvan ve soyadına göre alfabetik olarak sıralanmıştır.

Dergimize gönderilen yazılar, önce yayın kurulunca incelenir ve uygun bulunanlar, değerlendirilmek üzere alanında çalışması ile tanınmış iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Dergide çıkan yazılar kaynak gösterilerek iktibas edilebilir. Yayınlanan yazı, belge ve fotoğrafların her türlü hukuki sorumluluğu yazarına aittir.

Yazışma Adresi:

T.C.
Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür ve Tescil Daire Başkanlığı
Vakıflar Dergisi Atatürk Bulvarı. No: 10 06050 Ulus / ANKARA / TÜRKİYE
Tel: (0312) 5096000 - Faks: (0312) 324 47 22
e-posta: vakiflardergisi@vgm.gov.tr - web: www.vgm.gov.tr

İÇİNDEKİLER / CONTENT

Yahya Paşa'nın Üsküp'teki Vakıfları	9
Waqfs of Yahya Pasha in Skopje	
Mehmet İnbası	
Mülkiyet Bakımından Silistre Sancağı'nda Değirmenler (XVI. ve XVII. Yüzyıllar)	29
The Mills in Silistre Sanjak in terms of Ownership (XVI. and XVII. Centuries)	
Ahmet Köç	
1576 Numaralı Defter Örneğinde Ruûs Defterlerinin Vakıf Atamaları Açısından Önemi	47
The Importance of Ruûs Books for Waqf Assignment; The Case of Book Number 1576	
Ülkü Yancı	
1766 Tarihli Bir Hamam Defterine Göre İstanbul Vakıf Hamamları	67
Istanbul Waqf Hammams According to a Hammam Survey Dated 1766	
Ahmet Yaşar	
Hurufat Defterlerine Göre Vakıf Kurumlarında Yaşanan Sıkıntılar: Adıyaman Vakıfları Örneği	101
Troubles in Waqf Institutions According to the Hurufat Registers: The Case of Adıyaman Wagfs	
Muhammet Nuri Tunç	
Hurufat Defterlerine Göre 17. ve 18. Yüzyıllarda Gercanis'de (Refahiye) Bulunan Vakıf Eserler	115
The Waqf Monuments in Gercanis (Refahiye) in the 17th and 18th Centuries According to the Hurufat Registers	
Funda Naldan	
Tanzimat Sonrasında Siverek'teki Vakıflar Ve Mahkemelere Yansıyan Problemleri	133
Waqfs in Siverek After The Tanzimat and Their Problems Reflected in The Courts	
Ekrem Akman	
19. Yüzyılda Karamanoğlu Mehmet Bey Camii ve Vakfı	147
The Karamanoğlu Mehmet Bey Mosque and Waqf in 19th Century	
Sefa Alp - Selahattin Satılmış	
Amasya Bayezit İl Halk Kütüphanesi'ndeki Mecmû'a-i Ed'ıye Ve Tasvirleri	163
Majmu'a Al-Ad'ıya and Its Illustrations in Amasya Bayezit Province Public Library	
Hayrunnisa Turan - Zeynep Er	
Gaziantep Geleneksel Hamamlarının Belgelenmesi Ve Koruma Önerileri	181
Documentation of Gaziantep Traditional Baths and Protection Recommendations	
Emine Ekinci Dağtekin	
İstanbul'da Kentsel Hafızanın Devamlılığı: Pantokrator Manastırı İle Süleymaniye Külliyesi'nin Karşılaştırılması	199
Continuity of Urban Memory in Istanbul: Comparison of Pantocrator Monastery and Suleymaniye Complex	
İlknur Türkoğlu	
Hak Temelli Yaklaşım Bağlamında Vakıfların Sosyal Yardımları: Ankara ve İstanbul Örnekleri	221
Social Assistances of Wagfs in the Context of Right-Based Approach: The Cases of Ankara and İstanbul	
Hicran Atatanır	
Tarihçe-i Ayasofya	247
History of the Hagia Sophia	
Mevlüt Çam - Beyhan Hacıömeroğlu	
Kitabiyât	265
Book Review	
Hasan Demirtaş, Hacı Bektaş Velî Dergâhı Ziyaretçi Defteri (1921- 1925)	266
Yılmaz Kurt	

İstanbul'da Kentsel Hafızanın Devamlılığı: Pantokrator Manastırı İle Süleymaniye Külliyesi'nin Karşılaştırılması*

İlknur Türkoğlu**

Öz

Kültür mirası yönetimi, dünyada ve ülkemizde son yıllarda giderek önem kazanan bir kavramdır. Bir kentin kültür mirası, kentin geçmişini oluşturan tüm kültürel katmanlardan oluşur ve bu katmanlar birbirini besler. İstanbul gibi, iki imparatorluğa başkentlik yapmış bir kentte, kültür mirası yönetimi farklı zorluklar ve avantajlar taşımaktadır. İstanbul'un tarihi geçmişinde önemli yer tutan iki yapı olan, Orta Bizans Dönemi'ne tarihlenen Pantokrator Manastırı ve Osmanlı Dönemi'nde inşa edilen Süleymaniye Külliyesi'nin kuruluşunun ve işleyiş yapısının incelendiği bu çalışmada, iki yapının birer kamusal kurum olarak karşılaştırılması yapılmış ve benzerlikleri üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda, bu iki kurum örneği ışığında kültürel devamlılık ve kentsel arkeolojinin önemi vurgulanarak, kentsel hafıza kavramı açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: kültür mirası yönetimi, kentsel arkeoloji, kentsel hafıza, istanbul.

Continuity of Urban Memory in Istanbul: Comparison of Pantocrator Monastery and Suleymaniye Complex

Abstract

Cultural heritage management is an increasingly important concept in the world and in our country. The cultural heritage of a city consists of all the cultural layers that make up the city's past, and these layers feed each other. In a city like Istanbul that has been the capital of two empires, cultural heritage management has different challenges and advantages. In this study, the establishment and functioning structure of the Pantokrator Monastery dated back to Middle Byzantine Period and the Suleymaniye Complex built during the Ottoman Period, which are two structures that have an important place in the historical past of Istanbul, were compared as two public institutions and the similarities were made. In this context, in the light of these two institutions, the concept of urban memory was tried to be explained by emphasizing the importance of cultural continuity and urban archeology.

Key words: Cultural heritage management, urban archaeology, urban memory, Istanbul.

* DOI: <https://doi.org/10.16971/vakiflar.611727>

Makalenin Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Makalenin Geliş Tarihi: Received Date.: Ağustos 2019 / August 2019

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Şubat 2020 / February 2020

Makale Rapor Durumu: Makale iki akademisyen hakemin inceleme raporları doğrultusunda yayınlanmıştır.

Article Report Status: The article was published as a result of the review reports of two academic referees.

** Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, Restorasyon ve Konservasyon Bölümü; iturkoglu@gelisim.edu.tr ;

ORCID: www.orcid.org/0000-0003-3731-9130

Giriş

Kültür mirası, geçmişten günümüze insan eliyle yapılmış tüm nesnelere, yapıları ve manevi mirası kapsar. Bir kentin kültür mirası ise o kentin geçmişten günümüze getirdiği tüm değerlerdir ve İstanbul gibi tarih öncesi devirlerden bugüne değin kesintisiz gelişmeye devam eden bir kentte, geçirgen katmanlardan oluşan uzun bir süreç tanımına karşılık gelir.

1071 yılında kazanılan Malazgirt zaferi ile Bizans topraklarına giren Türklerin, Orta Asya'dan beraberlerinde getirdikleri kültür kadar, Anadolu topraklarında karşılaştıkları Bizans kültürü ve mimarisinden de etkilendikleri açıktır. 1453 yılında İstanbul'un fethinden sonra ise alınan topraklardaki Bizans yapıları kullanılmış, İstanbul'un fethinden sonraki ilk on yıl yeni cami inşa edilmemiş, Bizans'ın dini yapıları camiye çevrilerek kullanılmaya devam edilmiştir. Bunların içinde en önemlisi fetihden hemen sonra cami olarak kullanılmaya başlanan Ayasofya'dır. Sonraki dönemde Kanuni Sultan Süleyman kendisine bir cami yaptırmak istediğinde bu iş için görevlendirilen Mimar Sinan, Ayasofya'nın planından yararlanmıştır. Sinan, Bizanslı yapı ustalarının çözemediği kubbe sorununu çözmüş ve Edirne Selimiye Cami'nde olduğu gibi daha büyük kubbeler inşa etmiştir (Erzen, 2014: 298). Günümüzde bile İstanbul'un Bizans dönemine ait Hipodrom, Mese yolu gibi bazı alanlar ve meydanlar bugün de aynı işlevlerinde kullanılmaya devam etmektedir.

Bu çalışma ile Orta Bizans Dönemine tarihlenen Pantokrator Manastırı ile Osmanlı Dönemi'nde 16. yüzyılda inşa edilen Süleymaniye Külliyesi'nin vakıf sistemi olarak karşılaştırması yapılarak, İstanbul'da kentsel hafızanın devamlılığı üzerinden bir değerlendirme yapılmıştır.

1. PANTOKRATOR MANASTIRI

Zeyrek Bölgesinin Tarihi Gelişimi

Zeyrek bölgesi, İstanbul'un tarihsel sürecinde köklü bir geçmişe sahiptir. Zeyrek, Bizans ve Osmanlı döneminde önemli ve merkezi bir bölge olduğu bilinen Fatih ilçesi sınırları içindedir. Kuzeybatıda Cibali, güneyde Saraçhane, doğuda Vefa ve Küçükpazar, batıda Çarşamba semtleriyle sınırlıdır. Günümüzde ise Zeyrek bölgesi, fiziksel ve sosyal dokusunun hızla değişimi ve ekonomik koşullar nedeniyle bakımsız ve harap bir görünüm kazanmıştır.

Zeyrek semtinin bulunduğu bölge İmparator Konstantin (306– 312) döneminde kent surlarının ileri alınmasıyla Konstantinopolis sınırları içine dahil olmuştur (Resim 1). Zeyrek, Konstantinopolis'in dördüncü tepesi üzerinde ve eteklerinde konumlanmıştır. Tepe üzerinde konumlanmış olması nedeniyle yapılar, istinat duvarları üstüne teraslar oluşturularak yerleştirilmiştir. Kentte su kaynaklarının azlığından dolayı su yollarına ve su depolama yapılarına çok önem verilmiştir. Bunlardan biri olan Valens su kemeri, 368 yılında, İmparator Valens (364- 375) tarafından yapılmıştır.

Bizans döneminden günümüze ulaşabilmiş dini yapılar göz önüne alındığında, Zeyrek bölgesinin dinsel merkez durumunda olduğu da söylenebilir. Bunlardan biri de 12. yüzyıl başından itibaren imparatorların mezarları için tercih edilen Pantokrator Manastır kompleksidir. Bu yapı topluluğundan günümüze ulaşan Pantokrator Kilisesi, evrenin hâkimi Pantokrator İsa adına yapılmış manastıra ait kilisedir. Yapının kilise dışındaki bölümleri günümüze ulaşamamıştır.

Zeyrek semti fetihden sonra, kent içindeki merkezi konumu ve sınırları içinde yer alan dini yapıları ile önem kazanmıştır. En önemli dini merkezlerden biri olan Pantokrator Manastırı'nın önemi, fetihden sonra medreseye çevrilmesiyle artmış, önemli ilim adamları medresede eğitim vermiştir (Resim 2). Bu dönem ve sonrasında Zeyrek bölgesinin en büyük sorunu sık görülen yangınlardır. Cibali yangınları

olarak bilinen ve çoğunlukla Haliç kıyısında başlayan yangınlar kimi zaman kentin yarısını yok etmiş, birçok konut ve anıtın yanmasına neden olmuştur.¹

İmparator İoannes Komnenos ve İmparatoriçe İrene

Komnenos Hanedanı (1081- 1185), Anadolu'dan gelen ve 19. yüzyıldan itibaren önemli yetkileri elinde bulunduran asker kökenli bir aileydi. Bu hanedandan olan ilk imparator I. Aleksios Komnenos² (1081-1118) karanlık bir dönemde yönetimi ele almış, ülkeyi askeri ve maddi olarak güçlendirmiştir (Gregory, 2016: 290).

Komnenos Hanedanı'nın yönetimde olduğu "Orta Bizans Dönemi" olarak tanımlanan ve 9. yüzyıl ikinci yarısı ile 13. yüzyıl arasındaki zaman dilimini kapsayan dönemde yapım geleneği, erken dönemlerden beri süregelen yapım geleneğinin devamı niteliğindedir. Ancak bu dönemde imparatorluğun ekonomik gücü azaldığından daha önceki dönemlerdeki gibi büyük boyutlu yapılar inşa edilmemiştir (Almaç, 2011: 5).

Pantokrator Manastır Kilisesi, 12. yüzyılda Komnenos Hanedanı hükümdarlarından II. İoannes Komnenos ve eşi İrene tarafından yaptırılmıştır. II. İoannes (1118-43), 1104'de Macaristan Kralı I. Ladislas'ın kızı olan Macaristanlı Priroska ile evlendi ve Bizans sarayının adetine göre de karısına bir Bizans saraylı ismi olarak İrene adı verildi. Bu evlilik Bizans'ın Macar Kralı Koloman'a kaybettiği bazı Bizans topraklarına karşılık olarak yapılmış bir politik evlenme idi. Ama İrene ile II. İoannis çok uyumlu bir çift olarak yaşadılar. İmparatoriçe devlet ve siyaset işlerine hiç karışmadı ve hayatını 8 çocuğunu eğitimi ile geçirdi.³

Manastır Yaptırmanın Arkasındaki İnanç Sistemi

Manastır- monastery sözcüğü Yunanca "tek başına yaşamak" filinden türemiştir. Bunun temelinde ilk keşişlerin tek başına yaşayan münzeviler olması yatmaktadır. Tarihi boyunca Bizans toplumunun her kademesini etkileyen bu kurumun kökenleri imparatorluğun ilk yüzyıllarına dayanmaktadır. Manastır sistemi Roma İmparatorluğu'nda Hıristiyan inancının yayılmasıyla ilişkilidir. İlk keşişler Hıristiyanlara karşı Roma zulmünün son evrelerini içeren 3. yüzyıl sonlarında ortaya çıkmıştır (Talbot, 1999: 163).

Komnenoslar Hanedanı, Bizans gücünün tekrar inşa edildiği ve geliştiği bir dönemdir. Dini vakıfların çoğaldığı bu dönemde Kurtarıcı İsa Pantokrator Vakfı, en önemli vakıftır. Bu dönemde yöneticilerin bu tür vakfiyeler inşa ettirmesinin temel nedeni dindarlıklarını gösterme isteğidir. Pantokrator vakfiyesini inşa ettiren imparator II. İoannes ve karısı İrene, vakfı yaptırarak kendilerinin ve ailelerinin ruhlarını ölümden sonra güvence altına almak istemişlerdir.⁴ O dönemde manastırlarda kalan ve ihtiyaçları karşılanan keşişlerin duaları sayesinde günahların bağışlanacağına ve sonra da bu dualarla Tanrı katına kolay ulaşılacağına inanılıyordu⁵ (Kaplan, 2016: 123).

İmparator, imparatoriçe ve ailesi – çocukları, teyzeler, halalar, amcalar, dayılar, büyükanne ve büyükbabalar vd.- ölümlerinden sonra da keşişlerin dualarından faydalanabilmek için manastıra gömülmüşlerdir. Manastırın bu kullanımı daha sonraki imparatorlar tarafından da 1453 yılına kadar devam etmiştir (Kaplan, 2016:125).

1 Zeyrek bölgesinin tarihsel gelişimi için bk. (<https://docplayer.biz.tr/4320145-Zeyrek-453-pafta-2419-ada-13-parcel.html>).

2 Komnenos Hanedanı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Stankovic, 2013:3.

3 Bk. (https://tr.wikipedia.org/wiki/II._%C4%B0oannis#Ailesi).

4 Tarihi belgelerin bazılarında manastırın kurucusu olarak İmparatoriçe İrene'nin adı geçer. Oysa manastırın Tykipon'unda kurucu olarak İmparator II. İoannes'in adı geçmektedir. Bunun nedeni manastırın inşası tamamlanmadan imparatoriçenin ölmesi olabilir (Loukaki, 2013: 191).

5 Bu tip vakıflar psikhikon (psikhikos=ruh kelimesinden) olarak nitelendiriliyordu. Bir kişinin ruhunun selameti için kurduğu ve sadakalar verilen, dualar edilen, fakirlere yardım edilen yer (Kaplan, 2016: 124).

Pantokrator Manastırı, kutsal emanetler ve dini kutlamalar açısından Konstantinopolis'in merkezi manastırlarındandı. Dini törenlerde o dönem inancı için önemli olan bazı ikonalar törenle buraya getiriliyordu. Bunlar içinde en önemlilerinden biri Hodegetria (Theotokos Hodegetria Meryem) ikonasıydı. Bakire Hodegetria İkonu, Hodegon Manastırı'na aitti ve inanişâ göre Aziz Lukas tarafından yapılmıştı. Hodegon Manastırı Ayasofya'nın doğu yamacında yer alıyordu. Muhtemelen III. Mikhael (840- 867) tarafından inşa ettirilmişti ve manastır içindeki kutsal kaynak ve Hodegetria ikonu nedeni ile önemli bir hac mekanıydı.⁶

II. İoannes Komnenos döneminde Hodegetria ikonu, imparatorluk mensuplarının ölüleri için yapılan ayinlere dahil edildi. İoannes ve ailesinin ölülerinin yıl dönümlerinde, Pantokrator Manastırı'ndaki Komnenos hanedanı mezarlığına tören merasimiyle getirilen Hodegetria, gece boyunca mezarlara nezaret etmesi için orada bırakılırdı.⁷ İoannes Komenos, Pantokrator Manastırı'nın Eleousa Kilisesinin isim ikonu olan Eleousa'nın (Eleousa Meryem) ve diğer ikonaların da Cuma günleri mezarları ziyaret etmesini emretmişti (Wely Carr, 2017: 168). Tüm bu ikonların yer aldığı tören alayı Hodegon Manastırı'ndan başlayarak şehri neredeyse boydan boya katediyordu. Bu da Pantokrator Manastırı'nın, imparator ailesinin ölüleri vasıtası ile Konstantinopolis ikonlarının toplanma yeri olacak kadar önemli bir yapı olduğunu göstermektedir.

Bizans'ta Kadın Baniler

Banilik⁸ açısından incelendiğinde de Hıristiyan dünyası için banilik yapan kadınların öncüsü olarak Helena (250-330), Bizans için önemli bir sembol olmuştur. Sonraki dönemlerde kadınlar tarafından yapılar yapılmaya devam etse de Helena, 5.yy'ın yarısından sonra yapıları ile anılmayı yitirmişti. Hz. Meryem'in Ephesos'tavarlığı keşfedilince Helena'nın yerini Bakire Meryem imajı almıştır. Bakire Meryem imajı; azize, arındırıcı, acıların anası gibi anlamlara karşılık gelir ve bununla beraber doğurganlığın da sembolü olmuştur, denilebilir. Bizans döneminde imparatorluk kadınları tarafından İstanbul'da yaptırılan ya da onarılan dini yapılar Bakire Meryem imajına örnek niteliğindedir (Kartal, 2012: 11).

Manastırın Mimari Özellikleri

Pantokrator Manastırı'nın kiliseleri Haliç'e hâkim bir tepenin üstünde teraslarla düzenlenmiş geniş bir arazi üzerinde kurulmuştur. Pantokrator Manastırı, Fatih İlçesi'ne bağlı Zeyrek'te, Sinanağa Mahallesi, İbadethane Sokağı'nda yer alır (Resim 3).

Pantokrator Manastır Kilisesi, MS 1118- 1136 yıllarında arasında inşa edilmiş, birbirinden farklı 3 yapının bir araya gelmesiyle oluşan bir ibadethanedir. Bir tür *Hıristiyan külliyesi* olarak da tanımlayabileceğimiz yapı, temelde 3 kilisenin birleştirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Birbirine bitişik üç kilisenin Bizans devrindeki isimleri Evrenin Hâkimi İsa Mesih (Hristos Pantokrator), Başmelek Mikhail (Arhangelos Mikhail) ve Şefkatli Meryem Ana (Theotokos Elaiusa)'dır (Yılmaz, 2013: 377).

Pantokrator İsa'ya adanan Güney Kilise, kompleksin ilk inşa edilen bölümüdür (Resim 4). Daha sonra Meryem Ana'ya adanan Kuzey Kilise'nin yapımına başlanır. Bu iki kilisenin arasına son olarak 1134 yılında ölen İmparatoriçe'nin defnedildiği Mezar Şapeli inşa edilir. Mezar Şapeli'nin yapımı esnasında Güney Kilise'ye dış narteks ve güney avlu da eklenir. Yukarıda sıralanan tüm bu yapım aşamaları 1118- 1136 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir.⁹ Manastırdan günümüze ulaşan kiliselerden ikisi kapalı Yunan haçı planlıdır, ortada yer alanı ise iki kubbe ile örtülen tek nefli bir yapıdır (Resim 5). Duvarlar büyük ölçüde eski binalardan getirilen taş-tuğla malzeme ile tuğla ağırlıklı olarak örülmüştür. Duvarların genelinde bu dönemde çok yaygın olan ve bir sıra tuğlanın geri çekilmesiyle yapılan gizli tuğla duvar örgüsü kullanılmıştır. Kiliselerin bir imparatorluk tesisi olarak çok zengin biçimde süslediği anlaşılmaktadır. Duvarların belli bir seviyeye kadar eski yapılardan sökülerek getirilen renkli mermer levhalarla kaplı

olduğu, üst kısımları ve örtü sisteminin mozaik tekniğinde zengin bir süslemeye sahip bulunduğu kalan izlerden tespit edilmektedir. Pencerelerde çok zengin renkli camlarla yapılmış vitrayların yer aldığı, 1970'lerde gerçekleştirilen restorasyonlarda ele geçen parçalar sayesinde ortaya çıkmıştır.

Güneydeki yapının zemini de Bizans döneminden günümüze kalan, en zengin *opus sectile* tekniği ile yapılmış mermer döşemelerden birine sahiptir. Döşemenin düğümlerle birbirine bağlanan dairesel madalyonlarından bazılarının antik sanattan esinlendiği sanılan figürlü süslemesi çok iyi korunmuştur (Resim 6-7). Bu döşemenin varlığı, ahşap kaplamanın 1950 yıllarında değiştirilmesi sırasında tespit edilmiştir. Binanın zengin süslemesi mermer, cam, taş, mozaik gibi değişik malzeme gruplarında ortak motiflerle şekillenen bir bezeme üslubu ile yapılmıştır.

Manastırın Bölümleri:

Kiliselerle birlikte ortalama 250x250 m. büyüklüğündeki arazide *Typikon*¹⁰ denilen kuruluş belgesinde sayılan yapılar inşa edilmiştir. Bunlar içinde 80 rahip için bir konut, bir ksenodokheion, 50 yataklı ve beş bölüme ayrılmış bir hastane ile tıp okulu, eczane ve ambulatorium, bir yaşlılar evi, yönetim mekanları ve hamamlar bulunuyordu. Günümüzde Şeyh Süleyman Mescidi denilen yapı da büyük olasılıkla bu komplekse ait bir mozole idi (Müller- Wiener, 2002: 211). Manastırdaki yaşlılar evi ve hastane İmparatoriçe İrene'nin projesiydi (Yılmaz, 2013: 377).

Hastane

Hastane bünyesinde ayakta tedavi için bir dispanser bulunuyordu. Dispanserde bir başhekim, başeczacı, 5 tıbbi bitkiler uzmanı ve diğer görevliler mevcuttu. Pantokrator hastanesinin toplam 76 tıbbi elemanı bulunmaktaydı ve burada tıp eğitimi de veriliyordu. Hastane bünyesinde 5 ayrı bölümde 50 hasta, yatarak tedavi edilebiliyordu (Kaplan, 2016: 131).

Van Millingen, Pantokrator'un typikonunu incelemesi sonucu şu bilgileri yazmıştır:

Hastane 5 koğuşa ayrılmıştı; ameliyatlı hastalar için 10 yataklı bir koğuş, ağır vakalar için 8 yataklı bir koğuş, daha hafif şikayetler için 10 yataklı bir diğeri, kadınlar için 10 yatak vardı. Her koğuştan iki hekim, üç tıp asistanı ve 4 bakıcı sorumluydu. Bir kadın hekim, altı kadın tıp asistanı ve iki hemşire kadın hastalara bakıyordu. Hastalar her gün hekimler tarafından ziyaret edilir ve durumları incelenirdi. Hastaların günlük gıdaları karşılanırdı (Van Millingen'den akt. Freely-Çakmak, 2017: 176).

Pantokrator manastır hastanesinin etrafındaki bahçelerin yumuşak esintisiyle havale geçirenlerin sağlığına iyi geldiği iddia edilir. Manastır kompleksine ilişkin bir şiir, renkli çiçeklerin, selvilerin, su yollarının, fiskyelerin bolluğuyla etraftaki çimenliği ve hafif esintiyi över (Littlewood, 2017: 44).

Yaşlılar Evi

Pantokrator bünyesinde 24 ihtiyaç sahibinin bakımlarını üstlenen bir yaşlılar yurdu vardı. Bu bölümden maddi geliri olmayan sakat, malul ve kötürümler yararlanabiliyordu. Bu kişilerin ekmek, yağ, şarap gibi yiyecekleri karşılanıyor ve hastalık durumunda hastanede tedavileri yapılıyordu (Millingen, 1912: 240). Bizans'ın son devrinde manastır hastanesi varlığını sürdürmüştür.

Mezarlık Olarak Kullanımı

1136 yılında iki ibadethanenin ortasına bir şapel inşa edilerek yapılar birleştirildi. İmparator, 1142 yılında vefat ettiğinde buraya, eşinin yanına gömüldü (Resim 8) . İstanbul'un fethine kadar manastır, imparatorluk ailesinin bireylerinin mezarlığı olarak kullanılmaya devam etmiştir (Millingen, 1912: 229).

Sarnıçlar

Manastır bünyesinde birkaç sarnıç vardır. Bunlar içinde en büyüğü şu an Atatürk Bulvarı üzerinde yer alır. 18 metre genişliğinde 50 metre uzunluğundadır ve kısmen toprak üzerinde olması ile diğerlerinden ayrılır. 18. yüzyıl sonlarına kadar su dolu iken sonrasında kurumuştur. Buna ilaveten, manastır yapılarının altında ve civarında başka sarnıçlar da tespit edilmiştir (Batur, 2015: 144)

Manastırın Gelir Kaynakları

Manastırın Typikon denen kuruluş yönetmeliği, Khalki'deki (Heybeliada) Ruhban Okulunun kütüphanesinde saklanmıştır. 1136'da yazılan yönetmelik ile manastır özerk bir kuruluş olmuş, patrikten ve şehir valisinden bağımsız hale gelmiş ve bütün vergilerden muaf tutulmuştur (Freely-Çakmak, 2017: 176). Manastır bünyesinde 80 keşiş, 50 din adamı, hastanede çalışan 76 hekim, 27 servis personeli, diğer yöneticiler ve hizmetliler görev yapıyordu. Bu büyük yapı kompleksinin giderlerinin karşılanması için büyük bir gelire ve iyi düzenlenmiş bir idare sistemine ihtiyaç vardı. Vakfiyede 78'i imparator II. İoannes'in, 10'u imparatoriçe İrene'nin bağışladığı mal ve mülkün beyanı bulunmaktaydı. Bunlar içinde şehir ve köylerdeki emlaklar, ticaret hakları, Trakya'daki tuz ocakları, dükkân gelirleri bulunmaktadır (Kaplan, 2016:128).

Latin İstilas Dönemi (1204 - 1261)

Pantokrator Manastırı, içinde bulunan kutsal emanetler nedeni ile önemli bir yapıydı. Yapı, İstanbul'un Doğu Katolik İmparatorluğu'nun başkenti olarak kaldığı 57 yıl boyunca farklı amaçlar için kullanıldı. Bir kısmı saray olarak kullanılırken bir kısmı da konuk evi olarak tahsis edilmişti. Yine bu dönemde birçok Hıristiyan azizine ait kutsal eşya da Venedik'e yollanmıştır. Bunlar içinde kutsal törenlerde kullanılan mine işlemeli kutsal eşyalar, şu anda Venedik'te San Marko bazilikasında yer almaktadır (Cormack, 2014:138). Yarım yüzyıl boyunca hiç bakım ve onarım görmeyen Pantokrator Kilisesi'nin tüm değerli eşyası, Hıristiyan azizlere ait rölikler, hatta yapı malzemeleri başta Venedik olmak üzere Avrupanın değişik şehirlerine götürülmüştür (Yılmaz, 2013: 377).

1453 Sonrası: Molla Zeyrek Mehmet Efendi Medresesi

1453 yılında İstanbul fethedildiğine, Fatih Sultan Mehmet (1444– 1446) yapıyı önce kendi vakfiyesine dahil etti. Ardından da dönemin büyük alimlerinden Molla Zeyrek Mehmet Efendi'yi, kilisenin medreseye çevrilmesi için görevlendirdi. Eğitime oldukça önem veren Fatih, kendi külliyesi tamamlanana dek öğrencilerin burada okumasını emretti ve mollaı buranın müderrisi olarak atadı.

Fatih vakfiyelerine göre manastırın tüm hücreleri ve papaz odaları medrese olarak kullanılmıştır. Bu hücre ve papaz odalarından günümüze kalıntı ulaşamamıştır. Talebelerin Fatih Külliyesi'ndeki medreseye taşınmasından sonra ise Zeyrek Medresesi, Zeyrek Cami olmuştur. Yapının içerisindeki 3 kilise müslümanların ibadetine açılmıştır. Medreseden ise hiç iz kalmamıştır.

Mimari yapısında barok izler taşımalarının nedeni 18.yüzyılda yapılan ciddi onarım çalışmalarıdır. Bunun dışında 1950 ve 1970 yılları arasında birkaç defa bakıma alınmıştır. Molla Zeyrek Cami, 1986 senesinde UNESCO tarafından Dünya Mirası Listesi'ne dahil edilmiştir. Anıtın korunması ve yaşatılması amacıyla 1994 yılında İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi öğretim üyelerinden Zeynep Ahunbay

ve Metin Ahunbay tarafından bir proje başlatılmış, 1997-1998 ve 2001-2005 yılları arasında onarım çalışmaları yapılmıştır.

2. SÜLEYMANİYE KÜLLİYESİ

Kanuni Sultan Süleyman'ın tahtta kaldığı 1520-1566 yılları arasındaki 46 yıllık dönem, İstanbul için bir yükseliş dönemi olmuştur. Bu dönem boyunca İstanbul'da birçoğu günümüze de ulaşmış çok sayıda eser inşa edilmiştir. 1509 depreminde büyük hasara uğrayan kent yeniden ve daha planlı bir biçimde restore edilmiş, şehir yeni bentler, su kemerleri, suyolları ve çeşmelerle bol suya kavuşmuştur.

Bu dönemde inşa edilen eserler, özellikle Mimar Sinan tarafından yapılanlar, şehre yeni bir görünüm kazandırmıştır. Süleymaniye Camii ve Külliyesi, Şehzadebaşı Camii ve Külliyesi, Sultan Selim Camii ve Külliyesi, Cihangir Camii, Mihrimah Sultan adına Edirnekapı ve Üsküdar'da yapılan camiler, Hürrem Sultan adına yaptırılan Haseki Külliyesi ve Haseki Hamamı bu dönemde inşa edilen eserlerin en önemlileridir. Bu devirde açılan Süleymaniye Medreseleri İstanbul'a bir eğitim ve bilim merkezi olma özelliği kazandırmıştır.¹¹ Haluk Şehsuvaroğlu "Asırlar Boyu İstanbul" adlı eserinde, camilerin kamu hizmeti verme özelliğini açıklar:

Büyük camilerin etraflarına Müslüman dininin güzel esaslarından esinlenen yardım müesseseleri, ilim ocakları inşa olunurdu. Bir cami yapılırken okuyacak çocuklar, şifa bekleyen hastalar, uzak memleketlerden gelen seyyahlar, sıcak günlerde cami etrafından geçecek yolcular, hamamlar, kütüphaneler, cami hizmetinde bulunanlar ve onların günlük yiyecek ihtiyaçları düşünülürdü. Ayrıca kalabalık bir cemaat beş vakit gelip gideceği için cami etrafları bir çarşı halini de alırdı. Yüksek din ve tıp eğitimi yapacak medreseler de camilerin etrafında kurulurdu (Şehsuvaroğlu, 2005: 89).

Süleymaniye Külliyesinin inşası 1550-1557 yılları arasında sürmüş ve çevresindeki kent dokusunu değiştirmiştir. Cami, dört medrese, tıp medresesi, darüşşifa, darülhadis medresesi, sıbyan mektebi, darülkurra, tabhane, darüzzıyafe, kervansaray, dükkânlar, hazire alanı, bir darüşşifa, tabhane, imaret, hamam ve dükkanlardan meydana gelir (Varol, 2015: 13; Batur, 2015: 127). Kanuni Sultan Süleyman, İstanbul'da inşa ettirdiği kurumların varlığını devam ettirmesi, din, eğitim, sağlık ve sosyal hizmetlerin istenilen amaca uygun yapılması, görevlilerin çalışma şartları, görev, yetki ve sorumluluklarının belirlenmesi ile vakfedilenlerin neler olduğunu belirtmek için bir vakfiye hazırlatmıştır. Vakfiye, vakfın kurucusu Kanûnî'nin tuğrası ve Şeyhülislâm Hamid Efendi'nin tasdiğiyle hukukî bir nitelik kazanmıştır (Yılmaz, 2013: 83). Süleymaniye Cami ve Külliyesinin vakfiyesinde, yapının bölümleri, bölümlerde çalışan görevlilerin sayıları ve ücretleri ayrıntısı ile açıklanmaktadır.¹²

Mimari Özellikler

Süleymaniye Külliyesi, inşa edildiği tarihten itibaren, bulunduğu semte ismini vermiştir. Bölge kuzeyde Haliç, güneyde Şehzade Camii'nden başlayıp Vefa semtini kapsayan alan; batıda Atatürk Bulvarı ve doğuda Mercan Yokuşu ile devam edip Beyazıt Camii ve Meydanı ile son bulmaktadır (Resim 10). Külliye'nin inşasına 1550 yılında başlanmış, 7 yılda tamamlanmıştır. Külliye'nin mimarı, Kanuni Sultan Süleyman'ın görevlendirmesi ile Mimar Sinan'dır.

11 Bk. (<https://www.istanbul.net.tr/istanbul-rehberi/dosyalar/bolumler/kanuni-sultan-suleyman-donemi/3/48>).

12 Bkz. Kanûnî Vakfiyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), D. 1390, (Kasa 135, Yeni Tasnif 52), s. 8; Bu vakfiye Kanûnî Sultan Süleyman'ın Süleymaniye Külliyesi ile İstanbul ve civarındaki hayır kurumlarına aittir. Vakfiyenin değerlendirmesi için bk. Yılmaz (2008).

İstanbul'da Kentsel Hafızanın Devamlılığı: Pantokrator Manastırı İle Süleymaniye Külliyesi'nin Karşılaştırılması

Külliye inşaatı, ortada cami olmak üzere bütün yapıları "U" düzenine göre sıralayan bir durum planı göstermektedir (Resim 11). Yaklaşık altmış dönümlük arazi içinde farklı derecelerde (evvel, sâni, sâlis, râbi) eğitim veren medreseler, dârülhadis, tıp medresesi ve şifâhâne, dârülkurrâ, sıbyan mektebi, imaret (dârüzziyâfe ve tabhâne), han, hamam, mimarın kendi türbesi ve çok sayıda sıra dükkân yer almaktadır. Evliya Çelebi bütün yapılarla birlikte bu külliyenin "bin kubbe" ile örtülü olduğunu, 3000 kişinin burada hizmet verdiğini nakleder. Genel durum planında cami dış avlusu külliyenin öteki yapılarına bağlanırken cami merkeze alınarak derin ve geniş bir görsel perspektif sağlanmıştır (Mülayim, 2010: 116).

Caminin plan şeması, ana ilkeleri bakımından Ayasofyası'nın mimarlarının yöntemi uygulanmış olmakla birlikte mekân olabildiğince az parçalanmış, görsel bakımdan güçlü bir ifade ortaya konabilmiştir. Düzgün kesme taşlarla örülerek yükseltelen dört kalın taşıyıcının yüzlerine oyulan uzun nişler ve pahlanmış köşeler devâsâ fil ayaklarını olduğundan daha narin göstermektedir. Bu ayakların üzerinde yükselen dört büyük kemer kubbeye alt yapı oluşturan bir kasnağa destek teşkil etmekte, çok sayıda pencere ile orta mekâna ışık sağlayan bu kasnak 27,40 m. çapındaki ana kubbeyi taşımaktadır. İskeletin başlıca taşıyıcı unsurları olan dört büyük kemerden ikisi Haliç ve Marmara yönlerinde dışa yansımakta, bu cephelerde yarım kubbe uygulamasına başvurulmadığından topografya ile daha uyumlu bir görünüş ortaya çıkmaktadır. Ana kubbe caminin açılışından birkaç ay önce 16 Ağustos 1557 günü kapatılmıştı. Kemerler üzerinde yükselen büyük örtünün yanlara doğru açılma kuvveti karşılıklı kesimlerde farklı desteklerle dengelenir. Mihrap ve avlu yönünde birer yarım kubbe ile karşılanan açılma kuvveti böylece dengelenirken yarım kubbelere aktarılan kuvvetler, daha küçük elemanlar olan çeyrek kubbelerle beden duvarlarına ve payandalara aktarılır (Mülayim, 2010: 116)

Külliye'nin Bölümleri

Medreseler kuzey ve güneyde yer almakta, külliye'nin banisinin ve baş kadının türbeleri geleneksel olarak caminin kible duvarının önüne yerleştirilmiş olan hazirenin içinde bulunmaktadır. Darüşşifa, imaret, tabhane ve kervansaray caminin batı tarafında bulunurken külliye'ye batıdan, özellikle Zeyrek terasından bakıldığında etkileyici görünmesi sağlanmıştır (Batur, 2015:127).

Darüşşifa (Şifahane)

Külliye'nin batı yönünde Dârüzziyâfe ile Tıp Medresesi arasında köşede yer alan darüşşifa (şifahâne) yan yana dikdörtgen planlı ve revaklı iki avlulu bir yapıdır. Öndeki revaklı avlulu bölümün iki yanında odalar bulunur. Arkada ise ortasında havuz yer alan revaklı avluyu üç yönden odalar çevrelemektedir. Birimlerin üzeri kubbeye örtülüdür.

Birinci avlu ayakta tedavi edilen hastalar içindi. İkinci avlu etrafındaki odalar ise yatarak tedavi edilen hastalar içindi. Bu alanda ayrıca bir eczane ve hastalar için bir hamam yer alıyordu (Batur, 2015:131). Tıp medresesinde eğitim gören öğrenciler darüşşifada uygulama yapıyordu.

Kanuni Sultan Süleyman'ın bıraktığı vakfiyeye göre külliye'de hizmet görenlerin günlük ücretleri belirlenmiştir. Vakfiyede tıp medresesinin de vazifeleri ve hocalarının istihkakları belirlenmişti. Şifahanede 3 tabip bulunuyordu. Tabiplere 55 akçe, göz hekimine dokuz akçe, iki cerraha dokuz akçe, eczacılara üçer akçe ödeniyordu (Şehsuvaroğlu, 2005: 90).

İmaret

Külliyeye bünyesinde bulunan imarethanede de fakirlere, kimsesizlere, misafirlere ve külliye personeline karşılık beklemeden günde iki öğün yemek veriliyordu. Günümüzde devlet tarafından verilen birçok hizmet, Süleymaniye Külliyesi bünyesinde bulunan imaret kurumu tarafından ücretsiz verilmiş ve bunun karşılığında masraflar vakıflar tarafından karşılanmıştır (Yılmaz, 2013: 86).

Külliyenin kuzeybatısında yer alan darüzziyafe kare planlı revaklı avlu etrafında gelişen farklı büyüklüklerdeki mekânlardan oluşmaktadır. İmaret, mutfak, fırın, yemekhane, depolar ve yöneticilerin çalışma odalarından oluşuyordu (Batur, 2015:131). Birimlerin üstü kubbeye örtülü olan yapının kuzey köşesinde iki fırın mevcuttur. Batı köşesinde yer alan beş kubbeli birimde kubbelerin üzeri aydınlık fenerlidir. Yapının kuzey ve güney duvarları kesme taş, diğerleri taş-tuğla alması örgülüdür.

Sıbyan Mektebi

Külliyenin güneybatısında köşede yer alan sıbyan mektebi kesme taş malzemeyle inşa edilmiştir ve yapı iki bölümlüdür. Öndeki kare planlı, kubbeli giriş mekânı batı ve kuzey yönüne açık olarak düzenlenmiştir. Dikdörtgen planlı kapalı mekân ise birer tonoz ve kubbe ile örtülüdür.

Medreseler

Külliyede toplam altı medrese vardır (Evvel, sani, salis ve rabi medreseler ve mülazımlar medresesi). Bunlardan ilk dördü yüksek öğrenim medreseleri, beşincisi bir darülhadis, altıncısı da tıp medresesidir (Batur, 2015: 128).

Caminin batı yönünde yer alan Evvel ve Sâni medreseleri kareye yakın dikdörtgen planlı yapılardır. Kesme taş malzeme ile inşa edilen yapılarda avlu üç yönden revaklıdır. Kuzey ve güney revakları çapraz tonozlu, batı revakı kubbelidir. İki yandan girişi olan dersaneler dikdörtgen planlı olup batı yönünde büyük bir kubbeye örtülüdür. Her iki yapı yan yana ve simetrik biçimde ele alınmış olup dar bir sokakla birbirinden ayrılmıştır. Yapılar bugün Süleymaniye Kütüphanesi olarak hizmet vermektedir.

Caminin doğu yönünde yer alan Sâlis ve Râbi medreseleri de kareye yakın planda simetrik biçimde ele alınmıştır. Her iki yapı, Haliç'e bakan yamaç üzerinde eğimli bir arazide kademeli olarak kesme taş malzemeyle inşa edilmiştir.

Batı yönünde yer alan dersane mekânları iki yandan girişli olup doğu yönünde bir eyvana sahiptir. Yapılarda dershaneye girişler tonozla, diğer birimlerin üzeri ise kubbeye örtülüdür. Arazideki eğimden dolayı her iki medresenin alt katında dar bir avluya bakan ve tek sıra odalardan oluşan birer medrese bulunmaktadır. Bu yapılar Mülâzimler Medresesi diye tanınmaktadır. Külliye'nin güneydoğu ucunda yer alan Dârülhadis Medresesi kırık bir çizgi üzerinde tek sırada dizilen ve önleri revaklı olan odalardan oluşmaktadır. Önünde dar bir avlu bulunan medresenin cami yönünde küçük bir dersane bulunmaktadır. Medresenin altında cami dış avlusunu alt kattaki sokağa bağlayan rampalı bir yol vardır. Caminin batısında Sâni Medresesi'nin kuzeyinde bir dizi halinde odalardan oluşan Tıp Medresesi'nde odaların önünde revakların bulunduğu tahmin edilmektedir.

Tabhâne- Kervansaray

Külliyenin kuzeyinde bulunan tabhâne binası dikdörtgen planlı olup revaklı avlu etrafındaki odalardan oluşmaktadır. Revakların ve odaların üzeri kubbelerle örtülmüştür.

İstanbul'da Kentsel Hafızanın Devamlılığı: Pantokrator Manastırı İle Süleymaniye Külliyesi'nin Karşılaştırılması

Eğimli bir arazide yer alan imaret ve tabhâne yapılarının alt katları kervansaray şeklinde değerlendirilmiştir. İmaret binasının altında kalan bölüm "L" biçiminde bir mekândır ve üzeri çapraz tonozlarla örtülmüştür. Burada konuklar üç gün boyunca konuk edilmekte ve bedelsiz yemek yiyebilmekteydi (Batur, 2015: 130).

Hamam

Ön cephesi hafifçe pahlanmış dikdörtgen planlı hamam kare planlı ve kubbeli soyunmalık kısmına sahiptir. Ilıklık bölümü dikdörtgen planlı ve kubbelidir. Sıcaklık bölümü dört eyvanlı ve köşeleri dört halvetli olarak düzenlenmiştir.

Çarşı ve Dükkânlar

Külliye batı yönünde yer alan Sıbyan Mektebi, Evvel ve Sâni medreseleriyle Tıp Medresesi altında arazinin eğiminden kazanılan bir sıra dükkân bulunmaktadır. Tiryaki Çarşısı adıyla tanınan bu dükkânlar tonoz örtülüdür. Caminin doğu yönünde avlu duvarı ve Dârülhadis Medresesi'nin altında bir sıra halinde yer alan tonozlu dükkânlar da Dökmeciler Çarşısı diye tanınmaktadır. Ayrıca Tıp Medresesi'nin kuzeyinde yine arazi eğiminden kazanılan alt kotta, Vezneciler yönünde yer alan ve üzerinde su yolu ile odaları da barındıran yapının altında yine bir sıra tonozlu dükkân mevcuttur.

Süleymaniye Su Yolu ve Çeşme

Bozdoğan Kemeri'nin ucunda yer alan kubbeden başlayarak külliye doğru devam eden bir su yolunun varlığı bilinmektedir. Buradan gelen su sıbyan mektebinin yanında bulunan makseminden külliye dağılmaktaydı.

Caminin güneyinde 1792-93 tarihli sade barok üslûbunda bir meydan çeşmesi bulunmaktadır. Kare planlı çeşme sivri kubbe ile örtülü olup kesme taştan inşa edilmiştir (Mülayim, 2010:119).

Mezarlık Alanı (Hazire)

Süleymaniye haziresi, camiye bitişik mezarlık alanlarının en ilginç örneklerinden biri olarak zamanla şekillenmiştir. Mihrap duvarından başlayıp güneye doğru geniş bir alana yayılan hazire bir duvarla çevrilerek hem cami hem de külliye'nin tamamlayıcı bir unsuru olmuştur. Bu alan 1566'dan itibaren Kanuni Sultan Süleyman ve Hürrem Sultan Türbesi'ni kuşatan geniş bir bahçe iken 18. yüzyıl sonuna doğru yoğun bir gömü alanı olmuştur.

Hürrem Sultan Türbesi: 15 Nisan 1558 ölen Hürrem Sultan için yine Sinan tarafından yapılan türbe Kanunî Türbesi'nin güneydoğusunda ikinci yükseltiyi oluşturur.

Kanunî Sultan Süleyman Türbesi: Yatay gelişen hazire alanındaki büyük yükseltilerden biri olan türbe sultanın 6 Eylül 1566 Sigetvar seferi sırasında ölümünden birkaç hafta sonra Mimar Sinan tarafından yapılmıştır.

Mimar Sinan Türbesi: Caminin kuzeyinde bir sokağa cephe veren arasta ve Sâlis Medresesi'nin batısında oluşan küçük mezarlık alanında yer almaktadır. İki sokağı ayıran küçük üçgen arsanın köşesine kubbeli bir sebil yapıldıktan başka bu sebilin hemen arkasına külliye'nin tamamlanmasından otuz yıl kadar sonra ölen Sinan'ın türbesi inşa edilmiştir. Türbeyi Mimar Sinan'ın inşa ettiği ve Mimar Davut Ağa tarafından tamamlandığı düşünülür.

Hazire, 1900'lerin başına kadar padişah ailesi ve sadrazam, vali, paşa gibi bürokratlar ve aileleri tarafından mezarlık olarak kullanılmıştır (Şehsuvaroğlu, 2005: 185)

Darülkurra

Türbelerin çok yakınında yer alan ve tek kubbe ile örtülmüş kare planlı bir yapıdır. Vakıf senedinden anlaşıldığı üzere, birçok kişi merhum sultanın ruhuna Kur'an okumak üzere burada görevlendirilmiştir (Batur, 2015: 128) Vakfiyede, Kur'an-ı Kerim, bazı sûreler, dualar veya Kelime-i Tevhid okumak, Osmanlı sultanlarının ve külliye inşâ ettiren Kanûnî Sultan Süleyman'ın ruhu için, hükümdarlığının devamı için dua etmek gibi vazifeleri yerine getirmek amacıyla tahsis edilmiş kadrolar vardır. Osmanlılarda bu görevleri yerine getirenler için genellikle "Duâgû" denilmektedir. Bazı kayıtlarda "duâcı", "duâhan" şeklinde de isimlendirilen duâgûlara pek çok vakfiyede yer verilmiştir. Kanûnî Vakfiyesinde, Süleymaniye Camiinde duâgûluk başlığı altında değerlendirilebilecek görevleri yapacak kimseler, bunlarda aranan nitelikler ve alacakları ücretler açıklanmaktadır (Koç, 2017: 125)

SONUÇ

Arkeolojik açıdan bakıldığında İstanbul çok katmanlı bir höyüktür ve tabakalar arası tabakalar arası kültürel geçirgenlikler vardır. Bu çalışmada seçilen iki yapı, pek çok açıdan bu devamlılığı ve geçirgenliği gösterir nitelikte. Aşağıdaki, başlıklar halinde bu paralellik ve devamlılıklar:

Manastır ve külliye yaptırmanın arkasındaki inanç sistemi; Bizanslılar günahlarını bağışlatmanın yalnız hayattayken değil, öldükten sonra da mümkün olabileceğine inanıyorlardı. Bu nedenle eğer saygıdeğer bir şefaathçi bulunursa ruh için verilen hükmün değişeceğine ve en azından hafifletileceğine inanıyorlardı. Pantokrator'daki manastır mezarlığına imparatorluk ailesinin fertleri gömülüyordu ve manastırda kalan keşişlerin duaları ile bu kişilerin günahlarının öbür dünyada affedildiğine inanılıyordu.

Süleymaniye Camisi hazire alanında da yine padişah ve ailesi, sonraki devirlerde de önemli yöneticiler ve aileleri gömülmüştür ve bu alanda yer alan 'darülkurra'da okunan kesintisiz dualar bunların ruhlarına hediye edilir.

Pantokrator Manastırı inşası sırasında imparatoriçe İrene, 1134 yılında vefat etmiş ve manastırın mezarlık alanına defnedilmiştir. 1143 yılında vefat eden imparator II. İonannes de aynı yere defnedilmiştir.

Benzer bir şekilde, Süleymaniye Külliyesi inşası bitmeden, 1558 yılında vefat eden Haseki Hürrem Sultan cami yakınında Mimar Sinan tarafından inşa edilen türbeye defnedilmiştir. 1566 yılında vefat eden Kanuni Sultan Süleyman da Hürrem Sultan'ın türbesinin yanında yine Mimar Sinan tarafından inşa edilen türbeye defnedilmiştir.

Kadın baniler; Pantokrator Manastırı vakfının kuruluş sebeplerini ve işleyişini II. İoannes'in emriyle yazılmış olan 1136 tarihli vakfiyeden öğreniyoruz. Bununla birlikte diğer kaynaklar inşaat teşebbüsünün en başta karısı İrene'den geldiğini göstermektedir. İrene, İsa Pantokrator Kilisesi'nin yapım emrini 1118 ve 1124 yılları arasında vermiş, ancak 13 Ağustos 1134'te yapı tamamlanmadan vefat etmiştir. Vakfiyede sayılan mülklerin bir kısmı imparatoriçenin servetinden geliyordu. Osmanlı döneminde de padişah eşleri özellikle sağlık hizmeti veren vakıfların baniliğini üstlenmiştir ve bu kurumların giderlerini karşılamak için kendi özel mülklerini bağışlamış ya da gelir getiren mülkler inşa ettirmişlerdir.

Typikon- vakıf senedi, vakfiye; Pantokrator Manastırı'na ait olan, imparator II. İoannes'in emriyle düzenlenmiş 1136 tarihli vakfiye (*typikon*), Heybeliada Ruhban Okulu kütüphanesinde korunmaktadır. Bu vakfiyeden manastır hastanesinin işleyişini ve o dönemde Konstantinopolis'teki sosyal yardım sistemini öğreniyoruz.

Süleymaniye Külliyesi Vakfiyesi ise Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde korunmaktadır ve külliyenin gelir ve giderleri, çalışanların sayısı ve ödenecek ücretler tüm ayrıntısı ile bu vakfiyede açıklanmaktadır.

İstanbul'da Kentsel Hafızanın Devamlılığı: Pantokrator Manastırı İle Süleymaniye Külliyesi'nin Karşılaştırılması

Kamusal hizmet veren kurumlar; İki kurumu da incelediğimizde, ikisinin de kamusal hizmet veren kurumlar olduğunu görüyoruz. Bu hizmetler ihtiyaç sahiplerine ücretsiz veriliyordu ve tüm giderleri vakfiyelerden karşılanıyordu. Yaşla ilgili nedenlerden, ekonomik nedenlerden veya sağlık nedeniyle ihtiyacı olan kişiler bu hizmetlerden yararlanabiliyordu.

Süleymaniye Camii ve Külliyesi beraber değerlendirildiğinde, o gün için bir ibadethâne olduğu kadar, bir eğitim-öğretim kurumu, bir sosyal dayanışma ve yardımlaşma kurumu, maddî ve mânevî bir rehabilitasyon merkezi olduğu söylenebilir.

Kamu hastanesi; Pantokrator Manastırı bünyesindeki 50 yataklı hastanede ihtiyaç sahiplerine karşılıksız hizmet veriliyordu. Hastane 5 koğuşa ayrılmıştı; ameliyatlı hastalar için 10 yataklı bir koğuş, ağır vakalar için 8 yataklı bir koğuş, daha hafif şikayetler için 10 yataklı bir diğeri, kadınlar için 10 yatak vardı. Süleymaniye Külliyesi'nde yer alan darüşşifa bölümünde de hastaların tedavileri ücretsiz yapılıyordu. Her iki kurumunda da hastanede görev yapan çalışanların maaşları vakfiyelerin gelirleri ile karşılanıyordu. Bu nedenle her iki kurumda da -bugünkü tanımı ile- kamu hastanesi hizmeti verildiğini söyleyebiliriz.

Süleymaniye Külliyesi'nin adını verdiği bölgede daha sonraki dönemlerde de sağlık hizmeti veren kurumlar varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Örneğin, 1800'lerin sonunda İstanbul'da akıl hastalarının barındırıldığı tek yer Süleymaniye Bimarhanesi'ydi. 1873 yılında burada meydana gelen yangından sonra hastalar Üsküdar'daki Atik Valide Külliyesi'nde yer alan Toptaşı Bimarhanesi'ne taşınmış, 1927 yılından sonra da Doktor Mazhar Osman'ın girişimleriyle Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi açılmıştır.¹³

Doğumevi Süleymaniye'de, restore edilen Tıp Medresesi'nin arkasındaki alanda inşa edildi ve 1946 yılında inşası tamamlanarak hizmete açıldı. Uzun yıllar İstanbul'a hizmet veren Süleymaniye Doğumevi 2013 yılında Zeytinburnu'ndaki yeni binasına taşındı. Aynı bölgede yer alan ve 1937'den beri hizmet veren Esnaf Hastanesi ise 2007 yılında özel hastane olarak işletilmeye başlanmıştır.

Eğitim yapılarının devamlılığı; Pantokrator Manastırı'nın anlatıldığı bölümde, manastır hastanesinde tıp eğitimi de verildiği açıklanmıştı. 1435 fethi sonrasında manastırın bir bölümü Molla Zeyrek Mehmet Efendi Medresesi olarak eğitim hizmeti vermeye devam etmiştir. 1559'da inşası tamamlanan Süleymaniye Külliyesi'nde eğitim yapıları çoğalmış ve çeşitlenmiştir. 5 ayrı medresede hem genel eğitim hem de tıp eğitimi verilmekteydi. Günümüzde bu bölgeye bakıldığında yine eğitim yapılarının var olduğunu görüyoruz. Örneğin; Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye külliyesinin medrese yapılarından biridir.

Kent arkeolojisi; Kentsel arkeoloji "Bir yerleşme içinde önceki kültürlere ait arkeolojik değerlerin korunması, sunumu ve çağdaş yaşamla ilişkilerinin düzenlenmesi" olarak tanımlanabilir.¹⁴ Çok eski dönemlerden beri yerleşilmeye devam eden katmanlı pek çok kentin olduğu ülkemizde hızla gelişmesi ve kurumsallaşması gereken bir kavram. Ancak çeşitli nedenlerle kentsel arkeoloji ülkemizde henüz kurumsallaşmadı. Bunun ilk adımı yeraltı ve yerüstü kültür varlıklarının envanterinin çıkarılmasıdır. Bu yapılırken dönem, kültür seçiciliği yapılmamalı, kültür varlıkları tüm tarihi dönemleri ve kültürleri kapsamalıdır.

Bu iki yapı üzerinden yapılan karşılaştırma, İstanbul kent tarihinde devlet ve dönem isimleri değişse de kültürün bir sürekliliği olduğunu göstermiştir. Örneğin, seçilen iki yapıda da hastane hizmetleri ve tıp eğitimi verilmesi, yine her iki yapıda da bakıma muhtaç kişilere -hasta ve yaşlılara- verilen hizmetin karşılıksız olması ve bu hizmetlerin giderlerinin kurucuların vakıflarından elde edilen gelirlerle

13 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Türkoğlu, 2016: 12.

14 Kentsel arkeoloji konusunda bkz. Yaraş, 2012: 153.

İlknur Türkoğlu

karşılanması, kurucularının ve ailelerinin ahiretteki refahları düşünülerek mezarlarının yapıların arazisinde olması, yapıların inşa edildikleri bölgelerde eğitim ve sağlık hizmetlerine yönelik yapıların günümüzde de var olması, kentsel hafızanın devamlılığını ve önemini göstermektedir. Bu bağlamda, kent tarihi incelemelerinde ve eğitiminde bu gerçeğin gözardı edilmemesi ve kentsel arkeoloji ve envanter çalışmalarında kent hafızasının devamlılığına önem verilmesi gerektiği açıktır.

Kaynaklar

- Almaç, Umut (2011) *Zeyrek Camii (Pantokrator Kilisesi) Kuzey Bölüm Strüktür Analizi ve Sağlamaştırma Önerileri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Anabilim Dalı, Restorasyon Programı.
- Batur, Afife. (2015) *İstanbul Mimarlık Rehberi. Tarihi Yarımada*. TMMOB, İstanbul.
- Cormack, Robin. (2014) "The Art of Komnenian Byzantium". *Byzantine Culture, Paper from Conference, Byzantine Days of İstanbul May 21- 23 2010*, ed. Dean Sakel, Türk Tarih Kurumu Yayınları VIII. Dizi, Sayı 12, s. 133-14.
- Erzen, Jale. (2014) "Ottoman Architecture in the Light of Byzantine Examples". *Byzantine Culture, Paper from Conference 'Byzantine Days of İstanbul May 21- 23 2010*, ed. Dean Sakel, Türk Tarih Kurumu yayınları (VIII. Dizi, sayı 12), 293-300.
- Freely, John. – Ahmet S. Çakmak, (2017) *İstanbul'un Bizans Anıtları*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Gregory, Timoty E. (2016) *Bizans Tarihi*. Yapı Kredi yayınları, İstanbul.
- Littlewood, Antony. R. (2017) "Saray Bahçeleri". *Bizans Saray Kültürü. 829- 1204*, ed. H. Maguire, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 27- 61.
- Loukaki, Marina. (2013) "Empress Pirooska- Eirene's Collabrators in the Foundation of the Pantokrator Monastery: The Testimony of Nicolaos Katophloron". *The Pantokrator Monastery in Constantinople*, ed. S. Kotzabassi, De Gruyter, Berlin, 191- 202.
- Kaplan, Michel. (2016) "Büyük Bir İmparatorluk Vakfı: Pantokrator (Zeyrek Camii)". *Bizans, Yapılar, Meydanlar, Yaşamlar*, ed. B. Kitapçı Bayır, Kitap Yayınevi, İstanbul, 118- 134.
- Kartal, Şehri. (2012) *Haseki Hürrem Sultan Yapıları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık A.B.D., Mimarlık Tarihi Programı, İstanbul.
- Koç, Ahmet. (2017) "Kanûnî Vakfiyesi'ne Göre Süleymaniye Camii Ve Görevlileri". *Diyanet İlmi Dergi*, (Cilt 53, Sayı 2), 119- 147.
- Mülayim, Selçuk (2010) "Süleymaniye Camii ve Külliyesi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (C. 38), İstanbul, 114-119.
- Müller- Wiener, Wolfgang. (2002) *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*. Yapı Kredi yayınları, İstanbul.
- Şehsuvaroğlu, Haluk (2005). *Asırlar Boyunca İstanbul*. Cumhuriyet Gazetesi Yayını, İstanbul.
- Stankovic, Vlada- Albrecht Berger (2013) "The Komnenoi and Constantinople before the Building of the Pantokrator Complex". *The Pantokrator Monastery in Constantinople*, S. Kotzabassi (ed.), De Gruyter, Berlin, 3-22.
- Talbot, Alice Mary. (1999) "Bizans Manastır Sistemine Giriş". *cogito*, (Sayı: 17), 161- 176.
- Türkoğlu, İlknur. (2016) "Bakırköy Akil Hastanesi'nde Kültür Katmanları". *Toplumsal Tarih Dergisi*, (Ağustos), 12-17.
- Wely Carr, Annemarie. (2017) "Orta Bizans Dönemi'nde Konstantinopolis'te Saray Kültürü ve Kült İkonlar". *Bizans Saray Kültürü 829- 1204*, ed. H. Maguire, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 139- 178.
- Van Millingen, Alexander. (1912) *Byzantine Churches in Constantinople*. MacMillan an co., limited, London.

Varol, Çağlar. (2015) *Süleymaniye Camii ve Çevresi Dünya Miras Alanı Rekonstrüksiyon Uygulamaların Değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kadir Has Üniversitesi.

Yaraş, Ahmet. (2012) "Türkiye'de Kentsel Arkeoloji". 2. *Koruma ve Peyzaj Mimarlığı Sempozyumu*, 27- 28 Eylül 2012, Ankara, 152-165.

Yılmaz, Hayri F. (2013) "Zeyrek Kilise Cami". *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Cilt 44), İstanbul, 377- 378.

Yılmaz, Yasin. (2008) *Kanûnî Vakfîyesi ve Süleymaniye Külliyesi*. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.

Yılmaz, Yasin. (2013) "Kanûnî Vakfîyesi, Süleymaniye Külliyesi Ve Süleymaniye Camii". *Din-Hayat Dergisi*, İstanbul Müftülüğü, (Sayı.20), 82-91.

Elektronik Kaynaklar

https://tr.wikipedia.org/wiki/II._%C4%B0oannis#Ailesi (10 Mayıs 2019).

<https://docplayer.biz.tr/4320145-Zeyrek-453-pafta-2419-ada-13-parsel.html> (14 Mayıs 2019).

<https://www.thebyzantinelegacy.com/hodegon> (18 Mayıs 2019).

<https://www.pallasweb.com/deesis/pantokrator-zeyrek-constantinople-istanbul-1.html> (erişim tarihi 20 Mayıs 2019).

<https://www.istanbul.net.tr/istanbul-rehberi/dosyalar/bolumler/kanuni-sultan-suleyman-donemi/3/48> (erişim tarihi 1 Haziran 2019).

(<https://www.akg-images.co.uk/archive/-2UMDHUH8UXK8.html>) (erişim tarihi 2 Haziran 2019).

<https://twitter.com/thehiddenfaceof/status/1080883215857012736> (erişim tarihi 10 Haziran 2019).

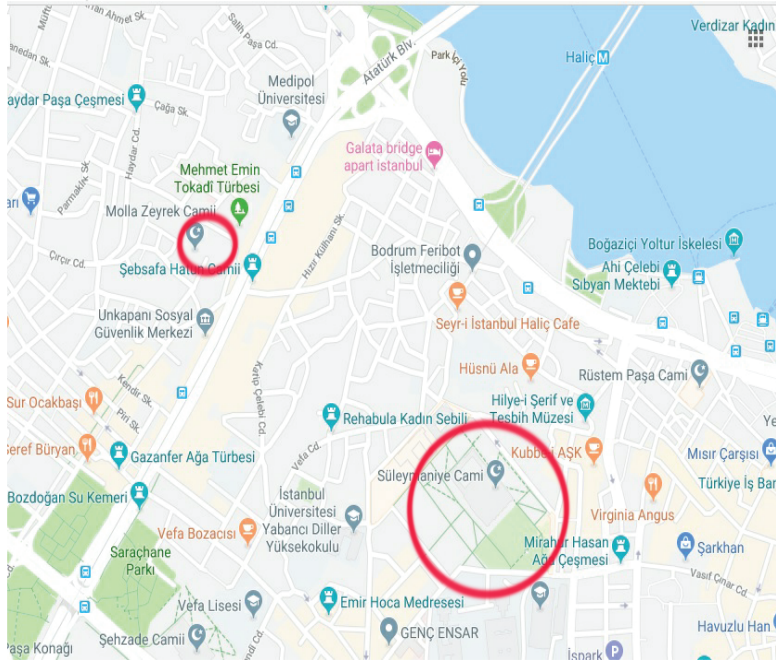
<http://www.istanbulmiraskomitesi.org/suleymaniye.html> (30 Haziran 2019).

<https://islamansiklopedisi.org.tr/suleymaniye-camii-ve-kulliyesi> (erişim tarihi 30 Haziran 2019).

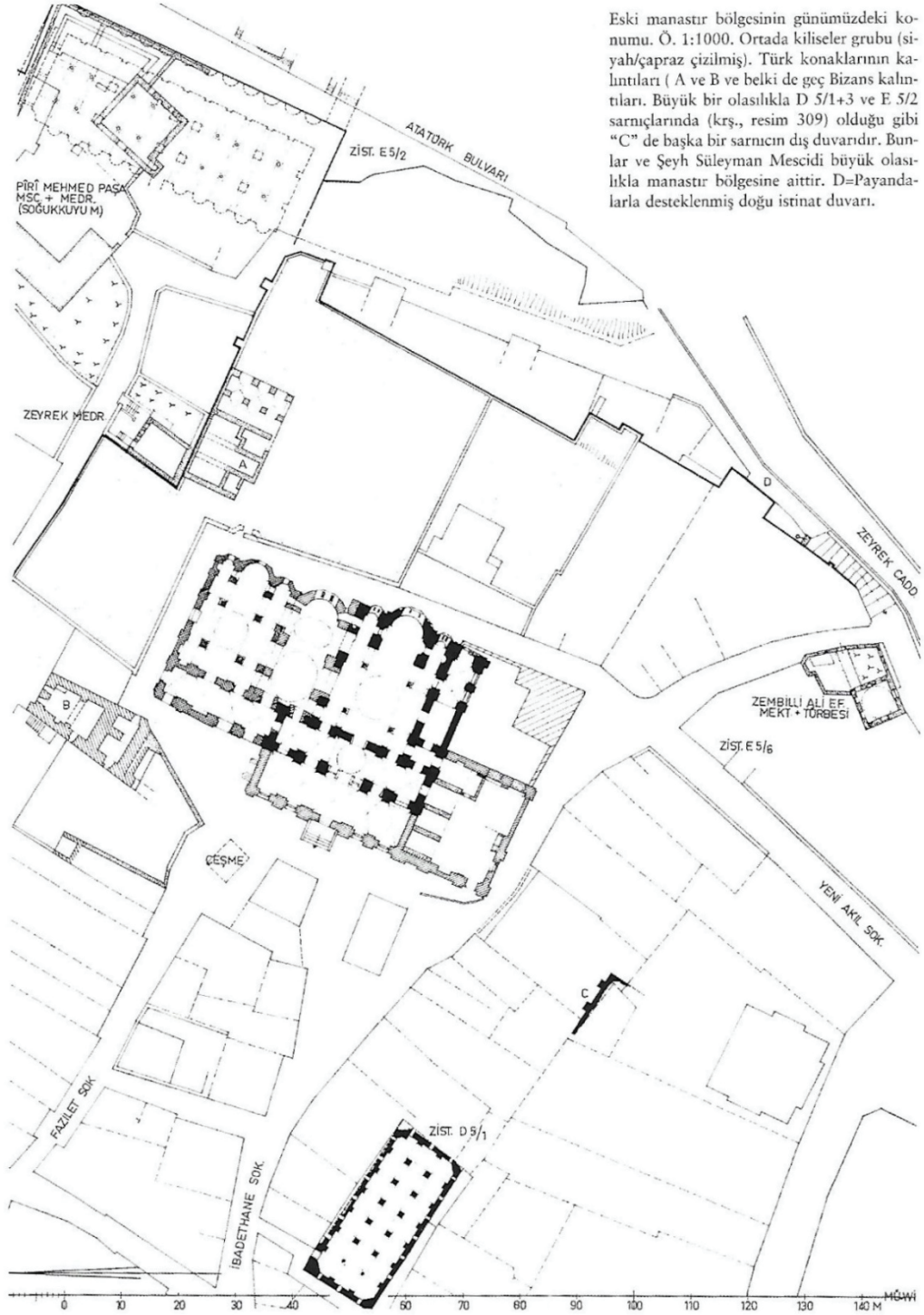
RESİMLER

Resim 1. 1520 Tarihli Constantinople Gravürü, Giovanni Andrea Vavassore (Vadagnino) (<https://www.akg-images.co.uk/archive/-2UMDHUH8UXK8.html>)

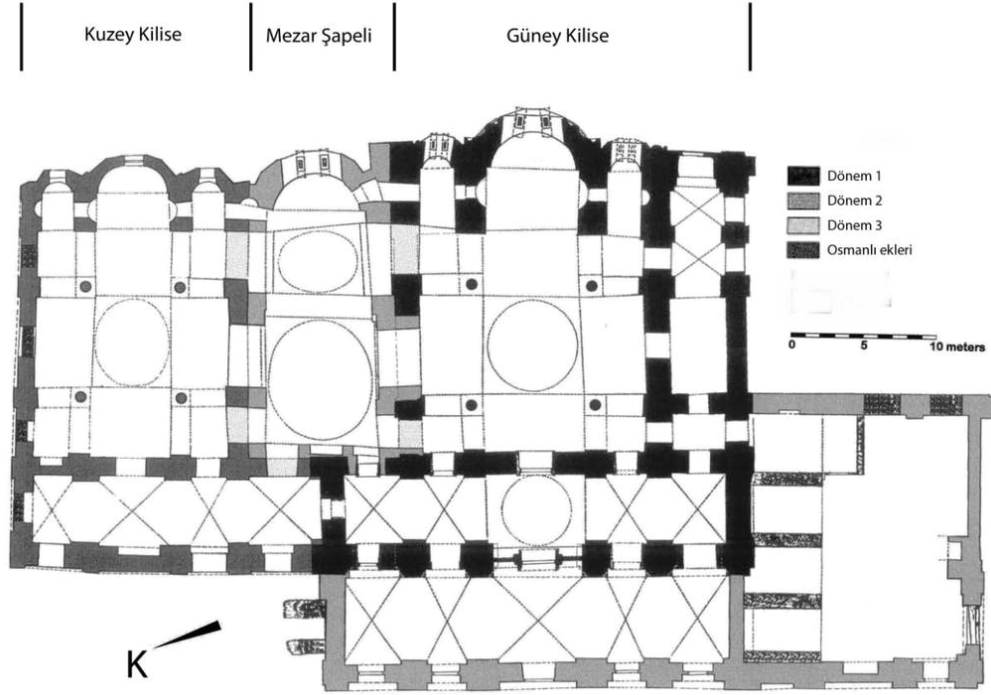

Resim 2. Günümüzde Zeyrek Camii Ve Süleymaniye Külliyesini Yerleri

Eski manastır bölgesinin günümüzdeki konumu. Ö. 1:1000. Ortada kiliseler grubu (siyah/çapraz çizilmiş). Türk konaklarının kalıntıları (A ve B ve belki de geç Bizans kalıntıları. Büyük bir olasılıkla D 5/1+3 ve E. 5/2 sarnıçlarında (krş., resim 309) olduğu gibi "C" de başka bir sarnıcın dış duvarıdır. Bunlar ve Şeyh Süleyman Mescidi büyük olasılıkla manastır bölgesine aittir. D=Payandalarla desteklenmiş doğu isrinat duvarı.

Resim 3. Pantokrator Manastır Bölgesi (Müller- Wiener, 2002: 210)

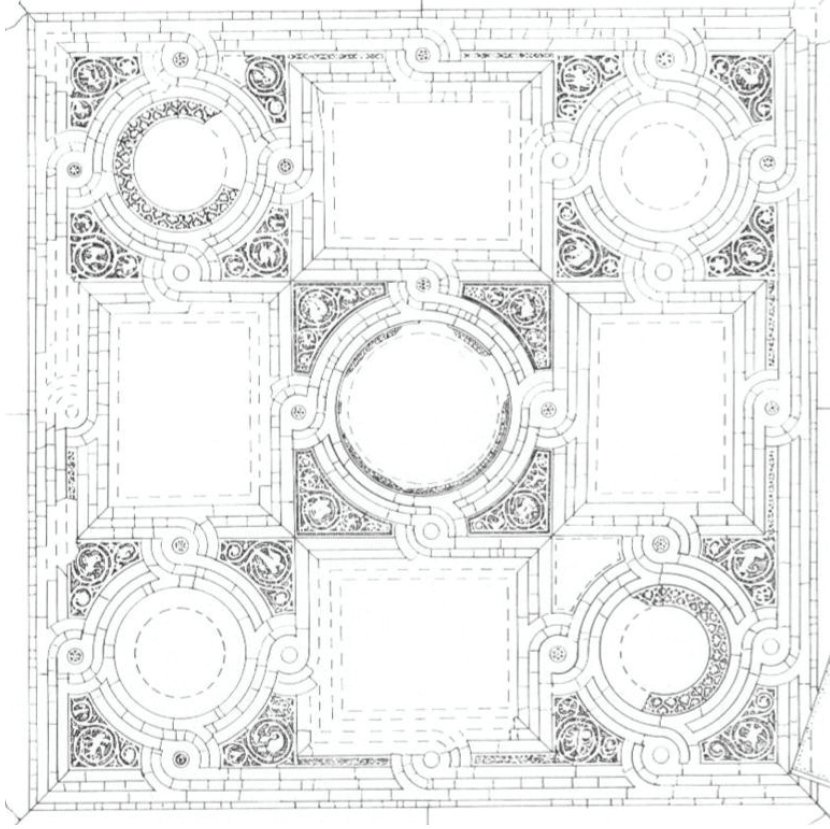

Resim 4. Pantokrator Manastırı Planı

(<https://www.pallasweb.com/deesis/pantokrator-zeyrek-constantinople-istanbul-1.html>)

Resim 5. Pantokrator Manastırı'nın Apsis Tarafından Görünüşü (Kaplan, 2016: 120)

Resim 6. Pantokrator Opus Sectile Zemin

(<https://www.pallasweb.com/deesis/pantokrator-zeyrek-constantinople-istanbul-1.html>)

Resim 7. Pantokrator Kilisesi Opus Sectile zemin (<https://twitter.com/thehiddenfaceof/status/1080883215857012736>)

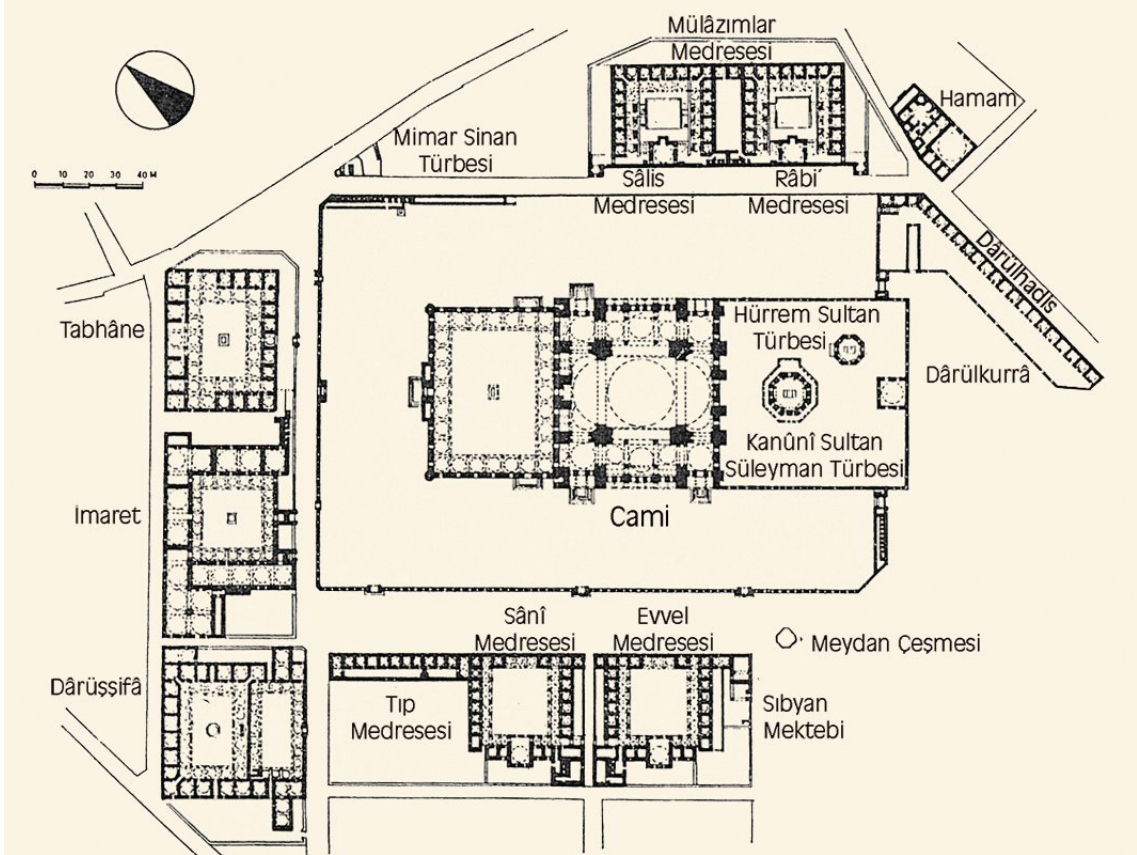
Resim 8. İmparator İoannes Komnenos ve eşi İrene <https://www.pallasweb.com/deesis/pantokrator-zeyrek-constantinople-istanbul-1.html>

Resim 9. Kanuni Sultan Süleyman ve Hürrem Sultan (<https://islamansiklopedisi.org.tr/>)

Resim10. Süleymaniye Külliyesi Genel Görünümü (<http://www.istanbulmiraskomitesi.org/suleymaniye.html>)

Resim 11. Süleymaniye Külliyesi Planı (<https://islamansiklopedisi.org.tr/suleymaniye-camii-ve-kulliyesi>)